Ajaloomuuseumi protsess 1945.–46. aastal

Sirje Annist

Ajaloomuuseumis on uutele töötajatele alati n.-ö. suulise pärimusena edasi antud lugu, kuidas sõjajärgsest esimesest koosseisust arreteeriti 15 inimest – juhtkond, kogu teaduslik personal ja mõned abitöötajad: 8 meest, 7 naist, kes kõik mõisteti süüdi kavatsuses organiseerida muuseumisse kogutud relvade ja keelatud kirjanduse abil ei midagi vähemat kui relvastatud ülestõusu nõukogude võimu kukutamiseks ENSVs. 1950. aastate teisel poolel tulevad 11 neist asumiselt ja laagritest tagasi (üks on laagris surnud, üks sureb kohe tagasijõudmise järel, kaks said pärast protsessi lühikese karistuse ja amnestia). Alles nüüd saavad nad suust suhu arutada, mida tsenseeritud kirjavahetuses teha ei saanud, ja ikkagi teha ainult oletusi, kuidas ja miks nõukogude võimu karistav käsi neid tabas. Nn. järeluurimise käigus 1957/58, kui võim möönab "sotsialistliku seaduslikkuse jõhkrat rikkumist", uuritakse kogu asi veel põhjalikult üle ning nad rehabiliteeritakse ("süütõendite puudulikkus", "kuriteo koosseisu puudumine"), kuid irratsionaalse kohtuprotsessi skeemi peavad nad ikka ise endale välja mõtlema Kuna üllatuslikult on muuseumi direktorile Leida Loonele määratud vaid kolmeaastane karistus, mis käib sõja lõppedes antud amnestia (7. juuli 1945) alla – teiste 8- ja 10-aastaste karistuste kõrval. Valitseb üldine veendumus, et kogu protsess oligi direktori poolt konstrueeritud. Vabaduses viibinuna Ajaloo Instituudis juhtivale kohale jõudnud ning nuhi reputatsiooniga Loone on oma endiste kolleegide jaoks tühi koht, kelle tere kõik vastu ei võta.

Allikad

Teema uurimisele asudes püüdsin eelkõige selgitada, kuidas niisuguseid protsesse konstrueeriti. Muuseumi enda arhiivist näeb küll, et 1945. a. aprilli lõpust juuli keskpaigani kaob sealt kogu koosseis, tagantjärele koostatud ja selgitusteta vallandamiskäskkirjad on ainult juhtkonna esindajate kohta – need on välja andnud Hariduse Rahvakomissariaat, kus tuli enne uue töötaja paigaldamist eelmine vallandada – ülejäänuid lihtsalt pole enam, nagu sellele ajale iseloomulik. Ajaloomuuseumi süüasja leiab aga KGB arhiivist F. 129 nim.1 s. 18384 all. "Delo" koosneb viiest paksust 200–300-leheküljelisest toimikust, kust materjali vajaliku umbusuga käsitledes saab sündinust ülevaate… Materjali iseloomustuseks peab aga kohe ütlema, et kuigi teda on palju, on ta üsna lünklik. Ülekuulamisprotokolle pole igal korral vormistatud, või on nad kaduma läinud, kokku kuuluv materjal on kõigis viies toimikus laiali, nii on keeruline jälgi ajada, kuidas uurijal on õnnestunud oma ämblikuvõrku kokku tõmmata. Osa materjale, mis aitaks paljugi selgitada, on ametlikult hävitatud, nii öeldakse 1957.–58. a. järeluurimise ajal, et Sisevangla (Pagari t.) likvideerimisega hävitati ka sealne arhiivimaterjal

kambrite koosseisu ja vangla siseelu kohta[1]. NKGB 2. osakonna operatiivmaterjalide hulgas sisse seatud toimik 6738, mis saab AM protsessi alustuseks "allika" ehk nuhi ettekannetega, on 1958 veel olemas olnud, aga praegu seda enam pole. Õnneks on olemas kokkuvõte,[2] kuid just selles toimikus olid arreteeritute esimesed ülekuulamisprotokollid, mida kokkuvõttes ainult nimetatakse. Mõnda seika täpsustavad AM protsessiga otseselt mitte seotud arreteeritute materjalid (Talvik, Tarvel, Moora, Pajus). Kõike seda arvesse võtta püüdes mingi ülevaate siiski saab.

Enne kui vaadelda tegevust muuseumis 1944. a. sügisest 1945. a. kevadeni ja protsessi "tehnoloogiaga" tutvumist tahaksin teha aga kõrvalepõike ja iseloomustada ühte veidral kombel samasugust kohtuasja, milleks oli…

Protsess 1943.–44. aasta vahetusel Tallinna Väiketeatris

Seda on põgusalt käsitlenud Aksel Küngas oma ettekandes,[3] korraks mainib seda ka A. Roolaht.[4] Too kohtuasi oleks nagu Ajaloomuuseumi järgneva "farsstragöödia" (J. Krossi definitsioon "Väljakaevamistest") eelproov, mis näitab kurval kombel, kuidas ainult aasta hilisem protsess sai lõppeda osavõtjatele niipalju rängemate tulemustega ja kuidas oli muutunud ühiskond ise. Nõukogude õigussüsteemis ei saanud toimida eelmistes kooslustes kasutusel olnud mallid – üksteise eest väljaastumine, teadmine, et sind saab kohelda kindlakskujunenud õigusreeglite järgi, et inimesel on õigus kaitsele. 1943. a. oli samuti tegemist totalitaarse, õiguskorda eirava süsteemiga. Ent kuigi "meid röövel päästis röövli käest", nagu ütleb selleaegne laul, lubas röövel nr. 2 kujunenud situatsiooni tõttu – kehtisid paljud Eesti Vabariigi aegsed seadused – et kunagine selles vabariigis elamine ja töötamine polnud iseendast kuritegu nagu nõukogude võimu jaoks. Siinkohal on õigus Oskar Angelusel: "…ükskõik mida Saksa okupatsiooni võimud ka ette võtsid, nendega võis rääkida ja kaubelda, neile võis ettepanekuid teha ja nende juures protesti avaldada, ilma et oleks pruukinud karta arreteerimist, küüditamist, mahalaskmist… asja igakülgselt läbi kaaludes võis isegi midagi saavutada. Bolševikud talitasid teisiti ja häda neile, kes julgesid "generalnaja liinija" ja teiste "liinijate" halastamatu läbiviimise vastu häält tõsta."[5] Ja vahe on ka selles, et uue okupatsiooni esindajad on reeglina haritud ja kasutavad okupeeritutega lävides samu mõisteid samas tähenduses.

Ka Väiketeatris saab asi alguse Julgeolekupolitseisse saabunud pealekaebusest, et teatris olevat kättesaadav kommunistlik kirjandus. Relvadest veel juttu pole, kuid vaenuliku ideoloogia olemasolu tõttu alustab peareferent E. Pärnsoo 22. septembril 43 juurdlust[6] – algul otsitakse läbi teatri ruumid, kust peale Marxi, Lenini ja Stalini teoste leitakse veel nõukogudeaegseid ajakirjuning 1941. a., sõja algul välja antud brošüürikene "Tõe ja relvaga hävitame fašismi", lisaks mitmesuguseid relvi, mürske ja padruneid, millest osa on kasutuskõlblikud. Samal päeval otsitakse läbi ka direktor Kaarel Saha, rekvisiitor Valdek Holdi ja dramaturg Eduard Reiningu kodud, Sahalt ei leita midagi, Reining annab läbiotsijaile ise kodusolevad NSVL ajalehed ja teatrialase kirjanduse. 23. sept. ülekuulamisel selgitab Sahk, et relvad on lavastustes vajalikud ja mõned neist peavad ka pauku tegema, neid hooldab rekvisiitor, samuti on heas köites raamatud vaesel sõjaajal butafooriaks vajalikud, Sahk on käskinud neid hoida luku taga. Kõik kolm kahtlusalust võetakse siiski vahi alla ja saadetakse samal päeval kinnipidamiseks Tallinna Töö- ja Kasvatuslaagrisse (s.o. Patarei vanglasse).[7] Järgmisel

[1] f. 129, s. 18384, järelevalvetoimik, l. 274.
[2] Samas, t. 3, l. 165 jj.
[3] A. Küngas. Sõja-aastate teatrielu üldkorraldus ja selle kaudjuhtimine. – Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 10. Humaniora. Kultuur Eestis sõjaaastail 1941–1944, Tallinn, 1998, lk. 79 jj.
[4] A. Roolaht. Nii see oli… Perioodika, Tallinn, 1990, lk. 157 jj.
[5] O. Angelus. Tuhande valitseja maa, Olion, Tallinn. 1995, lk. 90.
[6] Riigiarhiiv. f. R 65, n.1, s.1756, l.4 jj.
[7] samas, f. R 64, n.1, s.106. l.260.

päeval selgub Reiningu ülekuulamisel, et ta on Eesti Vabariigis saanud 8-aastase vanglakaristuse seotuse tõttu 1924. aasta detsembriputšiga, kuid saanud 1929. aastal amnestia, kõigi õiguste taastamisega. Brošüüri ütleb ta olevat sahtlisse ununenud, osa raamatuist pärinevad Nõukogude tagalasse läinud kolleegidelt.[8] Hold seletab tema valduses oleva relva kohta, et ta sai selle 1941 lahingute ajal ja registreeris selle oma nimele, kuna ta astus Omakaitsesse. Teatris oli pauku tegevat relva vaja, samuti tõi tema ise teatrile butafooriaks evakueerunud õemehele kuulunud Marxi, Lenini ja Stalini teosed... Andmete kontrollimisel selgub, et Holdi Omakaitse nimekirjas pole ning relv pole registreeritud. Saksakeelses juurdluskokkuvõttes nõutakse Sahale 6 kuud vangistust, Holdile 1,5 aastat ning kahtlase minevikuga Reining, kellele kuulub ka see õnnetu brošüür, tuleks interneerida "idasõjakäigu lõpuni", sest ta võib olla kehtivale režiimile ohtlik, samal ajal nimetatakse kohe leevendavaid asjaolusid, et ta pole 1940-ndal poliitikaga tegelenud. Erinevusi hilisema Ajaloomuuseumi protsessiga on mitmeid. Kahtlustatavad saavad esile tuua kõik oma vastuväited, neilt ei nõuta juba valmisvorbitud süüdistuse omaksvõtmist, nende seletused mineviku kohta pannakse kirja mõlemale poolele mõistetavate terminitega, tarvitada võib mõistet "omariikluse ajal" jne. Kohe algab ka lävimine vangla ja vabadusesolijate vahel, mis nõukogude eeluurimise ajal on mõeldamatu. Kahe päeva pärast küsib peanäitejuht Enn Toona, kas Hold ei saaks korraks välja, et materjale üle anda. 23. oktoobril saabub Väiketeatri taotlus kindralkomissarile Saha vabastamiseks, sest teda on tööl väga vaja, "eriti täna Anna Tamme juubeli puhul" (mis tegelikult on 23. dets.) ning väidetakse et Jupo BIV osakonna ja prokuröri poolt poleks selleks takistusi – ilmselt on süüaluste eest kusagil kostetud, nagu väidab ka selleaegne julgeolekureferent Jaan Pert,[9] aga ka eestkoste võimalikkus eeldab, et kohut mõistva poole hulgas on oma inimesi, mida nõukogude süsteem rangelt vältis. Vähemalt sama oluline on ka kolleegide julge väljaastumine. Koos teatri taotlusega antakse üle 8. oktoobril koostatud palvekiri 63 allkirjaga, kus nurisetakse, et "juba 2 nädalat viibib Teie käsutuses" teatri direktor, järgneb ta kiiduväärt tegude loetelu, kuidas ta hoidis ja hoiatas kolleege mobilisatsiooni eest ning on alati teatri huvide eest seisnud. Sama palvekiri esitatakse ka saksa keeles 67 allkirjaga. 11. novembril taotletakse Saha süüasja lõpetamist. Sahk vabastatakse 15. detsembril 1943.[10]

11. novembril esitatakse Reiningule ja Holdile süüdistus, Holdile loata relva ja kirjanduse eest, Reiningule teadlikult hoitud kommunistliku kirjanduse eest. 25. novembril saabub Juposse Reiningu naise pöördumine, kes nuriseb raamatute äravõtmise üle – need on saadud Eesti Vabariigi raamatukaupluste vahendusel, ta palub meest kohtuni lahti lasta, pakkudes käendajaiks B. Rostfeldi ja Paul Olakut – järelikult söandavad ka nemad sekkuda. 4. detsembril palub Holdi ema poja lahtilaskmist, kuna Hold on lesk ja kaks väikest last on ema hoida. Perekond Holdi lugupidamisväärset mainet kinnitab ka kohalik Naiskodukaitse, kuhu Holdi ema on kuulunud. Süüaluseid küll ei vabastata, kuid ka palujate ja käendajatega ei juhtu midagi. 20. detsembriks saavad kohtukutse juba vabastatud Sahk ning Hold ja Reining. Kohtuistungil on süüalustel advokaadid, Holdil Grau, Reiningul Bergmann ja kaitse on välja kutsunud ka tunnistajad. Holdi tunnistaja Seimre sõnul on võimalik, et esimestel vabastamisjärgsetel päevadel ei antud välja relvatõendeid, Reiningu tunnistaja ütleb, et Reining pole kommunistliku meelsusega ning on kommunistide eest varjanud tema metsavennast sugulast. Ning Holdi advokaat esitab kohtule tagantjärele tehtud relvaloa,[11] kus Omakaitse staap ütleb, et Holdil on õigus kasutada 30. augustil 1941 välja antud relva, dokumenti kinnitavad kaks mitteloetavat pliiatsiga kriipseldatud allkirja ja EV Kaitseministeeriumi üleajateenijate kogu pitsat!

[8] samas, f. R 65, n.1, s.1756, l.14 jj.
[9] A. Roolaht, *op.cit*, lk.158.
[10] f. R 65, n. 1, s. 1756, l. 55.
[11] samas, l. 153.

Prokuratuuri karistustaotlused on nüüd tunduvalt leebemad – Reiningule 8 kuud, Holdile 6 kuud ja 14 päeva. Reiningu kasuks tuuakse veel, et ta vallandati 1941 "Estoniast" selle eest, et ta vanglas armu palus, Holdi advokaat viitab relvaloale. Pika ülevaatega kirjandusest esineb V. Mettus, selgitades, et tegemist pole üldse mitte kommunistliku, vaid erialase kirjandusega, ta puhastab isegi Ehrenburgi ankeeti, öeldes, et tema varasema perioodi tööd on "valgekaartlikud", vene emigrantlike kirjastuste välja antud, sõnagagi mainimata Ehrenburgi lubamatut rahvust![12] Siiski märgib kohus, et kommunistliku kirjanduse puhul oli oht "nõrkadele karakteritele" olemas ja raamatud oleks tulnud ära anda. Kaitse väidab, et tegu on hooletusega, kirjanduse käskis Sahk küll ära koristada, aga kuna Hold vene keelt ei oska, ei saanud ta asjast õieti aru, nii jääb Holdi ja Reiningu karistuseks 4 kuud, eeluurimise aeg läheb sisse.[13] Advokaadid paluvad aga veel, et süüdlased lastaks jõuluks koju, ning kohus leiabki võimaliku olevat järelejäänud karistuse, ühe kuu ja kahe päeva kandmise edasi lükata, ja see ära jätta, kui süüdlased 20. detsembrini 1946 on laitmatu ülespidamisega. Nii et see asi lõpeb kurja aega arvestades üsna õnnelikult. Ning õieti arvestades, et rünnak on parim kaitse, esitab Reiningu advokaat 18. veebruaril 1944 veel taotluse Reiningu erialaste raamatute tagasisaamiseks,[14] mis tal ka korda läheb, ainult "Tõe ja relvaga…" jääb asitõendina kohtutoimikusse. Teatrirahva sõjakusest räägib veel väike, natuke pealekaebuse moodi leheke,[15] kus referent Holt teatab 31. detsembril 1943, et süüalused on kõik jälle ametites, ning Sahk viis pärast vabanemist läbi põhjaliku ülekuulamise, et kindlaks teha, kes asjaoludest teatas. Mingeid naistöötajaid pinnis ta kolm tundi ja üks olla ära minestanud! Nii et selle kohtuasja puhul on kolme inimese aitamiseks julgenud sekkuda sadakond inimest, allkirju andes, tunnistades, kahtlasi tõendeid kokku kirjutades, s.o. riskides.

Midagi taolist nõukogude süsteemis enam proovida ei maksnud. Kui kusagil maakohas oli veel olemas kollektiivsustunne ja ühistegutsemisvõime, siis hästi see ei lõppenud, EK(b)P KK VIII pleenumil esineb siseasjade rahvakomissar Resev, kes räägib nördimapanevast juhtumist, kuidas Siseministeerium sai Karuse valla kalurikolhoosist 27 allkirjaga kirja, kus astuti välja viie arreteeritud kolhoosiliikme eest, ning kuu aega hiljem veel sama valla teisest kolhoosist, kus kostetakse veel ühe kodumaa reeturi eest 33 allkirjaga kirjas. Taotlused saadeti kohe julgeolekuorganitele ja Resev nõudis, et uuritaks selle kolhoosi ja valla isikkoosseisu ja tehtaks selgitustööd, et pole "lubatud kaitsta meie kodumaa reetureid ega nende edasise saatuse kohta taotlusi esitada". "…nii võib oodata eestkosteid… reeturite... eest kogu maakonnast, tervest vabariigist… see on vaenuliku tegevuse uus avaldusvorm, millele tuleb kõigi paragrahvide kohaselt reageerida."[16] Enam selgemini öelda ei saa, organid ei eksi…

Julgeolekuorganite vastuvaidlematut õigust kinnitav süsteem oli N.Liidus välja kujunenud juba 1930. aastate protsesside ajaks. Ilmekalt näitab seda A. Rõbakovi "Arbati lastes" toodud stseen. Sõbrad plaanivad saata organitele arreteeritud koolivenna kaitseks allkirjadega seletuskirja. Kuid üks neist arvab: "Ta ei saa meie kirjast teadagi. Vastupidi, tema käest hakatakse küsima igaühe kohta meist ja see teeb tema olukorra ainult raskemaks." Ning sõbrad loobuvad, tundes end reeturite ja argpükstena…[17]

Ajaloomuuseumi variant on leidnud ka ilukirjandusliku kajastuse J. Krossi romaani "Väljakaevamised" ühes mälestusloos, kus on juttu Ajaloomuuseumis toimunust kunagiste vanglalegendide põhjal, kuid tegevus toimub teatris. J. Kross väitis siinsele autorile, et Väiketeatri juhtumist ta teadlik polnud. Kas muuseumitöötajad teadsid, et

12 samas, l. 137.
13 samas, l. 138 jj.
14 samas, l. 155.
15 samas, l. 146.
16 EK(b)P KK VIII pleenumi stenogramm. – Akadeemia 1999, nr. 8, lk. 1768 jj.
17 A. Rõbakov. Arbati lapsed. "Eesti Raamat", Tallinn, 1988, lk. 96.

midagi niisugust Saksa okupatsiooni ajal juhtus, on juba hilja välja selgitada, mul õnnestus seda küsida ainult A. Vaigult, kes sellest aga kuulnud ei olnud.

Töö Ajaloomuuseumis enne arreteerimist, meeleolud

Mida siis tegid Ajaloomuuseumi töötajad 1944. a. sügisest peale, alates Tallinna vallutamisest kuni 1945. aasta aprillini? Ideoloogiaasutusena pannakse muuseum tööle kohe 23. septembrist, s.o. tegutseb uue juhtkonna ja mõnede uute töötajate lisandumisel lihtsalt edasi. Osa töötajaid on tööl olnud kogu sõjaaja, mõned juba alates 1940/41. aastast, kui muuseum Nõukogude okupatsioonivõimude poolt baltisakslaste Provintsiaalmuuseumi ning Vabadussõja muuseumi liitmisega Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi nime all loodi. Pakiliseks ülesandeks oli kokku koguda eelmisest okupandist laokile jäänud ajalooväärtusega materjal – fotod ajalehetoimetustest, plakatid, saksaaegsete direktooriumide põletamata jäänud dokumendid, peremeheta raamatukollektsioonid, sh. Litzmanni raamatukogu Kadrioru lossist. Ajaloomuuseumi töötajad on ühed esimesed, kes lähevad koguma säilinut Klooga koonduslaagrist. Muuseumi enda hinnalised kollektsioonid on varjendatud Kiek in de Köki tornis, seda on töötajad Saksamaale viimise eest osavalt kaitsnud. Raamatukastid (100 000 raamatut) on veel lahti pakkimata, nende alla on pandud relvad – Vabadussõjamuuseumi eksponaadid ning 1940/41. lahingute järel kogutud relvad ja muuseumi hõbedakollektsioon. Ajalooväärtuste säilitamiseks ette nähtud asutusena püüavad töötajad ka uutes tingimustes oma kutsetööd jätkata. Bürokraatianõuded on neile teada, oma ettevõtmisteks on neil load hangitud nii Hariduse Rahvakomissariaadist, Rahvakomissaride Nõukogust kui ka kõike juhtivast ja suunavast EK(b)P Keskkomiteest.[18] Uue võimu korraldusel tuli muuseumil kevadeks organiseerida järjekordse "vabastamise" auks Suure Isamaasõja teemaline näitus. Näituseks vajalikku nii Nõukogude poole, kui ka sakslaste "trofee"-relvastust asuvad nad hankima Rahvakomissaride Nõukogu soovituste abil Leningradi sõjaväeringkonna ülema kaudu. EK(b)P KK I sekretärilt N. Karotammelt palutakse aga kaasabi Eesti Korpuse dokumentide ja esemete saamiseks. Üleantud relvade kohta on öeldud, et nad on nõutaval kombel kasutamiskõlbmatuks muudetud ja kui ilmneb, et osa on kõlblikud, siis rikutakse need juba muuseumis.

See on siis igapäevane töö muuseumis. Tuleb aga meenutada, milline aeg see on. Sõda kestab. Kuigi tegelikult on kõrgete liitlaste vahel Baltikumi saatus juba 1943. a. Teherani konverentsil otsustatud, loodetakse siin, et võib veel tulla igasuguseid üllatusi, et valikud pole veel lõplikud, et on olemas Atlandi harta… Siinsed töötajad on omavahel ammu tuttavad, ajaloolased, mitmed "Veljesto" vilistlased, maailmapoliitikast ja kodumaa tulevikust huvitatud inimesed. Selge, et nad arutavad vahetpidamata, mis võib lähitulevikus juhtuda, kuulavad raadiost välisjaamu ning püüavad maha suruda pessimismi ja maailmalõpu-meeleolu. Selle aja õhkkonda ja liikvel olevaid kõige pöörasemaid kuulujutte dokumenteerib Jaan Roosi päevik – ka skeptilised ja arukad inimesed on valmis oma lohutuseks uskuma, et Krimmi konverents on lõppenud Baltikumi iseseisvuse tunnustamisega, et Läänemerre on tulnud Inglise laevastik, et nõutakse Nõukogude vägede lahkumist Soomest 24 tunni jooksul jne.[19] Mingi meeleheitlik sõnadega loitsimise õhkkond on ka Ajaloomuuseumis igapäevane. Üks aruteluaine on, et kui järsku puhkeb konflikt N. Liidu ja ta endiste liitlaste vahel, mida peaksid siis töötajad tegema, ning olles juba viis aastat eri peremeeste all harjutanud praeguses mõistes kodanikuallumatust, leiavad nad, et nende ülesandeks on jällegi valvata, et ei veetaks muuseumi varasid laiali. Näituserelvi kohale tuues ja ette valmistades lõõbivad nad, et neid võiks ju vajadusel ka-

[18] Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 149, n. 1, s. 11, l. 12; s. 10, l. 4 – relvalubade taotlused; s. 11, l. 16 – luba koguda kirjandust.

[19] J. Roos. Läbi punase öö. I, lk. 124, 164.

sutada, eriti haarab selleteemaline mõttemäng teadusdirektor Helmut Tarandit, kelle ärplev peiariloomus ja etlemishimu uude ja julma aega lihtsalt ei sobi. Kuigi ta on juba NKGB haardesse sattunud, tembutab ta harjunud stiilis edasi, ta eluaegsed "Veljesto" kaasvõitlejad on temaga lihtsalt harjunud ega võta teda liiga tõsiselt.

Protsessi käivitumine

Huvitavate ja tarkade vanemate töötajate arutelusid kordab kodus oma seltskonnas muuseumi noorim töötaja Dagmar Suurorg. Ja ilmselt kusagil Suuroru tutvuskonnas on keegi, kes informeerib organeid kahtlastest juttudest. Süüasi alustataksegi NKGB 2. osakonnas sisse seatud arhiivitoimiku 6738 alusel. 1958. a. järeluurimisel on sellest õnneks koostatud sisukokkuvõte.[20] Selles on öeldud, et Dagmar Suurorg, Aliide Kulgevee, Senta Aavik, Aare Palmre ja Alfred Plamus kogunevad Kulgevee korteris ning peavad nõukogudevastaseid vestlusi. Esimene teade on juba 20. jaanuarist 1945 – Ajaloomuuseumi töötajaist tundvat huvi välismaiste raadiosaadete vastu Suurorg, Kulgevee ja veel keegi neiu, kelle nime nuhk ei tea. Ning Plamus (kes tegelikult pole muuseumiga üldse otseselt seotud, on vaid Suuroru vabaabielumees ja varustab muuseumi kööki toiduainetega – tol kasinal ajal organiseeriti ka väikestes asutustes sööklaid) levitavat provokatsioonilisi kuuldusi, öeldes nuhile, et Soomes on Inglise baasid ja võib oodata konflikti liitlaste vahel. 2. aprillil on aga Plamus rääkinud, et venelastelt nõuti viivitamatut evakueerumist Soomest (täpselt samad kõlakad on ka Roosi päevikus, mis näitab kui üldlevinud nood olid). Ühes, seekord Suuroru korteris toimunud vestluses, kus olid ka Plamus ja Kulgevee, ilmselt siis ka nuhk, räägiti, et muuseumitöötaja Tarand on kirjutanud palju nõukogudevastase sisuga luuletusi, mida Kulgevee iseloomustab: "Kui üks neist satuks NKGB kätte, siis ta pea lendaks." 24. aprillil on aga nuhil teatada, et 19. aprillil oli Kulgevee korteris Suuroru, Kulgevee ja Kulgevee isa Richard Laatsi vahel järjekordne poliitilise sisuga vestlus, kus Suurorg ja Laats avaldasid lootust, et Inglismaa ja Ameerika päästavad eesti rahva. Suurorg arvas, et eestlased peavad ka ise mingit osa mängima, olles aga ettevaatlikud. Ning jutukas noor (lapseootel!) naine arutas, et ikka ei tohi enneaegselt relvastatult välja astuda, tuleb oodata, mis toimub liitlaste juures, ning lisab uljalt, et tal endal on ka kaks tulirelva ja Ajaloomuuseumis on palju kogutud relvi, mida muuseumi mehaaniku arvates saavat korda teha küll. Selle peale on NKGB mõõt täis ja relvastatud organisatsiooni "delo" põhipunktid koos. Samast päevast on dokumendil 2. osakonna ülema Nazarovi resolutsioon – panna lao juurde valve ja kinni võtta asjassepuutuvad Suurorg, Plamus, Kulgevee ja Tarand. Lisatud on, et toimik sisaldab süüdistatavate Loone, Poska, Tarandi, Suuroru ja Petersoni ülekuulamisprotokolle ning Viktor ja Aliide Kulgevee ülekuulamisprotokolle, mida kahjuks meie käsutuses enam pole.

Tegelastevahelistest suhetest veel niipalju, et Aliide Kulgevee, neiuna Laats, on äsja abiellunud Punaarmeest tulnud Viktor Kulgeveega. See on tollal kaitsetegur, mis peale puhtsüdamliku ülestunnistuse ta ka protsessist endast välja päästab. Ta on olnud Ajaloomuuseumi raamatupidaja 1940. aastast peale, Suuroruga üheealine ning oma sõnade järgi ta hea sõbranna. Veel on selle ringkonnaga seotud samuti Eesti Korpusest tulnud Endel Kärner, kes on lühikest aega Suuroru ema juures korteris, tema nime nuhi ettekannetes nimetatud pole. Nuhk peab ilmselt olema selle ringkonnaga lähedalt seotud, et ta nii paljudel koosolemistel juures on olnud.

Sel kombel on NKGB-l süüasja alustamiseks kogu alusmaterjal olemas – vastalised jutud, raadiokuulamine, relvad. Keelatud kirjandusest peale Tarandi värsside esialgu juttu pole. Mingit ettekavatsetud kurikavalat konstruktsiooni siit küll ei paista, kuid kõik vajalik lisandub edasise uurimise käigus sõltuvalt sellesse hakkmasinasse sattunud inimeste iseloomust ja käitumisest.

[20] ERAF, f. 129, n. 1, s. 18384, t. 3, l. 165 jj.

30. aprillil arreteeritaksegi Suurorg ja Plamus, aga ka direktor Loone, teaduslikud töötajad Uno Ussisoo ja Taavet Poska. Organid tegutsevad mitmes liinis ja eri süütegude kannul ning Tarand on arreteeritud juba 26. aprillil ja hoopis kuulumise eest Omakaitsesse. Samas küsimuses on teda lühiajaliselt arreteeritud juba 1944. aasta novembris, kuid lastud kolme–nelja ülekuulamise järel lahti, saades talt nõusoleku salajaseks koostööks organitega (mida ta ilmselt kuigi agaralt ei täida, kuid mis annab võimaluse talle lisasurve avaldamiseks). Algul pole ilmselt selge, kes "delo" hulka kuuluma hakkavad, kinnipeetuid kuulab üle üheksa uurijat, mis näitab organite tohutut töökoormust. Võimalus võtta nõukogudevastase haritlasgrupi süüasja hulka ka relvad on muidugi paljutõotav, seda näitavad muuseumis järjestikku koostatud kaks tehnilise seisundi akti 3. ja 4. maist (kui 6 inimest on juba arreteeritud). 3. mai akti koostamisel osalevad Smerši esindaja, NKGB kaastöötaja ja 8. armee relvalao ülem, kes on relvad üle andnud märkusega, et need on lahingukõlbmatud – kõigil on taga märkus: lööknõel kärbitud, toru puudub, kuulipilduja lukud puuduvad, detailid puudu, sütikuta.

4. mail järgneb aga tehnikaleitnant Jeršovi koostatud tehniline lõppjäreldus,[21] kus 26 punktist koosnevas aktis väidetakse, et "puuduvad detailid on asendatavad, kui on varuosad, saab relvi kasutada", et rikutud lööknõelte asemele saab panna uued. Eriti kena on, et tema arvates võib miinipildujatele, millest on olemas vaid torud, hankida lafeti ja plaadi ja neid saab kasutada, mingile saksa relvale võib aga kodumaise osa külge panna. Ta möönab, et mõned relvad nõuavad küll praeguses seisundis töökojaremonti, kuid töökojas ja osavate inimeste olemasolul saab neidki parandada, lisamärkusega, et neid võib remontida ka kohapeal organiseeritud kerges väliremonditöökojas. Järeldus kõlab, nagu oleks tegu lahinguolukorraga rindel, kus on hädavajalik relvad uuesti käiku lasta. Nii on see muidugi sulatõsi – mida inimene on lõhkunud, seda oskab inimene ka parandada. Kuid mis puutuvad siia Ajaloomuuseumi tehnilise hariduseta humanitaarid, neist seitse naisterahvad? Nii optimistliku suhtumise puhul ei saa ühtegi relva vanarauaks sulatamata mitteparandatavaks pidada.

Pärast maipühi arreteeritakse veel Linda Vilmre ja 13. mail Juhan Kalmus.

Nüüd võivad organid arreteeritute kohta juba dokumendid vormistada, see tehaksegi kõigile eeskirjadele vastavalt: prokuröri sanktsioon kellaajaga (minuti pealt!), ministri (Boriss Kumm) kinnitus, ülemuste allkirjad arreteerimismäärustel (uurimisosakonna ülem kurikuulus Idel Jakobson). Ainus, mis ei klapi, on kuupäevad. Esialgse arreteeritute grupi dokumendid on vormistatud 7. ja 8. mail, kuid arreteeritud on vanglas olnud juba 30. aprillist. Organitelt keegi aru ei päri, ja seal on süüdimatult ka õigeid kuupäevi. Märge isikliku läbiotsimise kohta vanglas, kviitungid isiklike asjade äravõtmise kohta, kambrisse või boksi suunamise lipikud, (nn. väljakutsetalongid, kuhu valvur märgib, et vang on kambrist välja antud ja viibib uurija kabinetis teatavast kellast teatava kellani) on kõik 30. aprillist.

On arvatud, et alates mingist ametikohast/tuntusastmest pidi haritlaste arreteerimise sanktsioneerima ka EK(b)P Keskkomitee (P. Kippar arvab, et see olevat olnud kohustuslik, V. Ohmann peab seda pigem erandlikuks.[22]) Organitele omase korralageduse puhul reeglipärane see küll pole. Loone, Vilmre, Ussisoo ja Kalmuse arreteerimisega on nõus üks KK sekretäridest Savinov, juulikuus arreteeritud grupi teaduslikel töötajatel on tõesti Karotamme nõusolek, mingit kindlat korda ei näi siin olevat. Küll paistab silma partei ja organite tihe koostöö ja vastastikune informeeritus. Juba 23. mail 1945, kui Ajaloomuuseumist on arreteeritud kaheksa töötajat ja normaalse õigusriigi puhul ei saa veel kuidagi selge olla, kas nad on süüdi, toimub EK(b)P KK büroo,[23] mille otsuses "Olukorra kohta

[21] samas, t. 2, l. 188 jj.

[22] V. Ohmann. Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. – Tuna 2002, nr. 1, lk. 74.

Tallinna linna Ajaloomuuseumis" on öeldud, et arreteeriti grupp selle asutuse töötajaid, mis näitab, et muuseumi aparaati on pääsenud nõukogudevastased isikud, oma töös on nad näidanud okupantide tegevust "heatahtlikus valguses". Rahvakomissaride Nõukogu aseesimees Nigol Andresen saab noomituse "poliitilise hooletuse eest", mis viis nii kaugele, et suurim arv lahingrelvastust sattus rahvavaenlaste kätte. Lähema aja jooksul tuleb komplekteerida juhtiv aparaat poliitiliselt ustavate inimestega. – Sügisel võibki järjekordne direktor ette kanda: teaduslikku personali on momendil kaheksa inimest, kes on aga vastava ettevalmistuseta.[24] Kõrgharidus ei koorma enam ühtegi neist… Juba rahvavaenlaseks tehtud Andreseni pattu nimetatakse veel VIII pleenumil Dmitri Kuzmini ettekandes,[25] kus etteheiteid tehakse Karotammele, kes pole printsipiaalselt suhtunud Andreseni- ja Kruusi-taolistesse. Andreseni küsimust arutati küll KK bürool, teda aga ei arreteeritud ega visatud parteist välja… Andreseni suhe oma kunagiste ideekaaslastega ongi kaksipidine. Sõja ajal tagalas olnuna ta juba teab, mida see võim tähendab. Kuid temalt käib 1945. a. jaanuaris nõu küsimas ta kunagine õpilane Tarand, et kas ta peaks agendiks hakkamise tõttu end ära tapma, kuna ta ei taha seda tööd teha, Andresen soovitab tal ettevaatlikult mitte kellegi peale valetada ja öeldagi organitele, kui see töö talle ei istu. Tarandi andmetel ütleb Moora, et ta lasti pärast arreteerimist lahti tänu Andreseni eestkostele.[26] (Pigem küll muude mööndus te tõttu…) Ann Marksoo meenutab, kuidas Andresen päästis fiktiivse tõendiga ta Saksa sõjaväes olnud venna.[27] Kaua tal siiski kahe leeri vahel kõlkuda ei õnnestu, aga selleaegse põlvkonna üle otsustamisel mustvalgeid skeeme kasutada ei saa. Mingitest vastanduvatest leeridest ei saa ka Ajaloomuuseumis rääkida, töötajad on vaidlustest hoolimata üks seltskond, sama hariduse ja kultuuritaustaga. Nad teavad üksteise elulugu ja (kahjuks) uuele võimule sobimatuid seiku nendes. Igapäevases tegevuses avaldavad nad oma arvamusi vabalt, ka direktori kuuldes ei jäeta midagi ütlemata. Nüüd, vahistatutena, on nad aga kõik üksinda ja eraldi silmitsi nende uue võimu esindajatega, kelle jaoks nad kindlalt esindavad teist leeri ja on *a priori* vaenlased. Et nende edasist käitumist mõista, tuleb arvestada, et reeglina ei tea nad, mida uues süsteemis üldse süüks pannakse, ja nad möönavad asju, mida kohe nende vastu ära kasutatakse. Tagasitulnute juttu ja õpetussõnu nad ju veel ei tea. Küll on aga nende hulgas levinud ilmselt N. Liidu suurte 30-ndate aastate repressioonide aegsed müüdid – et tuleb tunnistada kõikvõimalikke absurdsusi, et siis jäetakse ehk rahule. Kui aga jutt pole just maaaluse käigu uuristamisest Delhini, nagu "Patukahetsuses", lähevad väiksemad absurdijutud tõe pähe… Selle malli järgi väidab end tegutsenud olevat J. Krossi "Väljakaevamiste" magister Talts, Helmut Tarandi prototüüp. Ja teine müüt – nimetada võimalikult palju erinevaid nimesid – tuttavaid, kaugtuttavaid, tuntud nimesid, et ega nad kõiki kinni panna ei jõua. Sellel võisid olla ainult tarbetult kurvad tagajärjed, organid valisid nimedest välja endale sobivad ja lugesid ühele nende hulgast ette juba kui tema kohta eelnevalt antud süüdistuse. Ja üks levinud eksiarvamine veel – väljapressitud tunnistuste kohta arvavad nad, et neid saab kohtus eitada ja tagasi võtta, mingit kohut aga ei ole ega tule, tunnistust muuta õnnestub vaid mõnel kindlameelsel, keda sama asja kohta teist korda üle kuulatakse, kui see, kelle peale ta on tunnistuse andnud, kangekaelselt eitab ja nõuab vastastamist.

Küsimus, kui usaldatavad on ülekuulamisprotokollid, on keeruline. Kindlasti ei saa öelda, et need on kõik uurija poolt fabritseeritud ja süüalusel jäi üle vaid alla kirjutada. Selleks on protokollid liiga erinevad, isiklike üksikasjadega, mida uurija välja

[23] ERAF f. 1, n. 4, s. 184. – EK(b)P büroo istungi protokoll nr.109, 23. mai 1945, l.41–42.
[24] Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 149, n. 3, s. 3, l. 9.
[25] EK(b)P VIII pleenumi stenogramm. – Akadeemia 1999, nr. 7, lk. 1562.
[26] ERAF f. 129, s.. 18384, t. 1, l. 43.
[27] A. Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4, lk. 130.

mõelda ei saa, ja see on uurijatööks vajalik materjal – ühe öeldut kasutatakse teise vastu, väljaspool vastavat gruppi nimetatud nimed kriipsutatakse alla, mõeldes, et seda võib tulevikus vaja minna (Andreseni juhtum). Selle tunnistus, kes pidevalt kõike eitab, pannaksegi niimoodi kirja. Loomulikult on stiil ja poliitiline leksika uurijapoolsed, laused pole täpselt kirjas, mitmetunnise ülekuulamise lõpus vormistati, mida uurija pidas oluliseks ja millele ta allkirja sai. Enamik vahistatuid räägib tõlgi abil, ka siis, kui nad vene keelt oskavad, sest see annab rohkem mõtlemisaega. Kuid vene keelt vähem oskavad nooremad töötajad ütlevad, et kui tõlk eestikeelse kokkuvõtte ette luges, ei teadnud nad, mis tegelikult vene keelde kirja pandud oli, kui nad allkirja andsid. (H. Roos/Kross autorile.)

Kui lühidalt kokku võtta, mida erinevad uurijad on oma menetlusalustelt kätte saanud, enne kui kõik materjalid lähevad 9. juunil uurija Dadkovi kätte, siis seda pole eriti palju. Esimesed säilinud protokollid on T. Poska ülekuulamisest 1. ja 2. mail,[28] enne relvade ülevaatuse vormistamist. Ülekuulaja Savlikov pärib talt kui kauaaegselt töötajalt Saksa okupatsiooni aegsete asjade kohta: kes arreteeriti, kas süüdlasi on teada, ja siis päritakse Poska tööülesannete kohta, kes vastab, et tegeles näituse ettevalmistamisega, korraldused sai Loonelt ja Ussisoolt, nõukogudevastaseid avaldusi pole ta kummaltki kuulnud. Relvad toodi muuseumi Loone korraldusel ning muud eesmärki peale näituse neil pole. Nõudele rääkida üksikasjaliselt nõukogudevastasest grupist, ütleb ta, et ei tea sellest midagi.

3. maist on säilinud väljakutsetalong,[29] mille järgi Loonel on olnud 3-tunnine vestlus uurija Beljajeviga, selle sisu me ei tea, võib-olla on mõned uued küsimused ülekuulatavatele siit pärit.

5. maist on säilinud Ussisoo 1. protokoll,[30] kus Ussisoo ütleb, et on töötanud ainult 5 kuud ja ei tunne kaastöötajaid hästi. Uurija küsib illegaalsete kogunemiste kohta märtsi lõpul ja aprilli algul (need kaks aega tulevad siin esmakordselt esile, toimik 6738 väited selleks täpset alust ei anna). Ussisoo ütleb, et ta rääkis nendel Tarandi ja Kalmusega, nad kuulanud raadiot, ja räägib ka vestlusteemadest, mida ta peab ilmselt üsna süütuks: et räägiti San Francisco konverentsist ja et seal olevat esinenud Rei ja et kui sõda lõpeb, võib puhkeda konflikt Inglismaa ja N. Liidu vahel.

7. maist on esimene vormistatud protokoll Loone tunnistustega.[31] Ülekuulaja Beljajev ütleb, et uurimisel on andmed, et muuseumis on süstemaatiliselt arutatud poliitilisi küsimusi nõukogudevastases vaimus. Loone on sellega nõus ja ütleb, et initsiaatoriks oli enamasti Tarand, täpsustava küsimuse peale ütleb ta, et märtsi lõpus arutati küsimust konflikti võimaluse üle N. Liidu ja Inglismaa vahel, et see võib tuua nõukogude võimu kadumise Baltikumist, siis arutati (üldlevinud) kuuldust, et uus USA president Truman on hiidlane jne. See märtsilõpu kuupäev, millest edaspidi pidevalt juttu, oli 27. märtsil peetud Linda Vilmre sünnipäev, kus loomulikult olid igapäevased lootustandvad kõlakad kõne all. Küsimusele, miks oli muuseumis "fašistlik" kirjandus, vastab Loone, et seda koguti kui ajaloolist materjali ja kavatseti kasutada näitusel. Uurijale on see absoluutselt arusaamatu, et näitusel võiks olla kasutatud ka vaenlase materjali ("kasutada Hitleri portreid ja SS-leegioni fotosid?"). Küsimusele relvade seisundi kohta vastab Loone, et ta pole relvaspets, ja kui uurija tahab teada, kas relvi plaaniti kasutada nõukogudevastasel eesmärgil, toob ta pigem koomilise seiga, et relvade lahtipakkimisel hoidis Tarand mingit laskeriista käes ja vastas Loone ütlusele, et mis sa seda hoiad, see ei lase ju niikuinii, – "kui vaja, hakkab laskma", ja muud sel teemal räägitud pole. Uurija lõpetab ülekuulamise märkusega "te valetate".

Järgmine ohver on 8. mail üle kuulatud kuuendat kuud rase Suurorg,[32] keda on eel-

[28] ERAF f. 129, s. 18384, t. 1, l. 60 jj.
[29] samas, ilma nr.-ta t., l. 34.
[30] samas, t. 2, l. 12 jj.
[31] samas, t. 1, l. 128 jj.
[32] samas, t. 1, l. 205 jj.

nevalt kaheksa päeva boksis peetud ja kes ilmselt sootuks ärahirmutatuna räägib, nagu uurija Filippov soovib, – et olid vaenulikud vestlused, et Loone rääkis, et nägi jaamas 40 vagunit, mis tema arvates olid määratud küüditamiseks, et Tarand kuulab raadiot… – Ilmselt kordab ta kuulekalt algustoimikus sisalduvat infot, mida uurija talle ette laob. "Illegaalsete" koosolekute kohta ütleb ta, et tema neil polnud, sest ta olevat neilt välja saadetud. "Ülestõusu ettevalmistust" olevat arutatud ühel aprillialguse koosolekul, kus Tarand olevat öelnud, et tuleb oodata sobivat momenti. Ja Kalmus olevat rääkinud, et relvad tuleb petroolis läbi pesta, ka see täiesti normaalne menetlus muutub nüüd järgnevatel ülekuulamistel selgeks relvastatud ülestõusu ettevalmistuseks… Kuna Suurorg on nuhile maininud oma relvi, seletab ta nüüd, et nägi Plamuse käes relva juba Saksa okupatsiooni ajal, ja lisab veel, et Tarand rääkis plaanist põgeneda Rootsi. Ülekuulamine katkestatakse…

Üks siin maal üsna ebaoluline sündmus toimub sellel päeval ka – sõda saab läbi. Asutustes peetakse järgmisel päeval miitinguid, kuid rõõmust hullunud rahvahulka tänavatel ei nimetata kusagil mälestustes… J. Roos: "Kusagil pole õiget ega siirast vaimustust rahu puhul. Meile pole see mingi rahu."[33]

10. mail kuulab uurija Vjazitšik (?) veel kord üle Ussisoo,[34] esitades juba ründava küsimuse: "Ütlesite, et olite nõukogudevastase ülestõusuorganisatsiooni koosolekutel... kunas teid sinna tõmmati?" Ussisoo ütleb, et ta ei tea selle olemasolust midagi, nad lihtsalt kuulasid raadiot ja arutasid poliitilisi küsimusi, nimetab juuresolijaina Tarandit, Kalmust, Loonet, Suurorgu, Vilmret, rohkem ei mäleta. Uurija väidab, et nad arutasid hoopis sõda NL ja Inglismaa vahel ja vaba Eesti üle, Ussisoo jääb vaba Eestiga nõusse, muud ei mäleta. Relvi puudutava küsimuse kohta ütleb ta, et need olid määratud ainult näituseks. Uurija ja ülekuulatava vaheliste vestluste stiili iseloomustab Ussisoo kirjeldus järeluurimisel 1957, ta oli uurijale öelnud, et pole kodanlik natsionalist, mille peale uurija kostnud: kui te olete kakskümmend aastat kodanlikus Eestis elanud, olete kodanlik natsionalist.[35]

14. mai on uurijatele töörohke. Ülekuulaja Semõkin esitab süüdistuse Tarandile[36] ja kuulab ta ka üle, kuid ainult Omakaitse küsimuses, nii et tulevase protsessi kõik osalised polegi veel selgunud. Tarandi materjale alustab protokoll 16. novembrist 1944, kus ta ütleb, et astus Omakaitsesse vabatahtlikult, talle allus kakssada meest, ta juhtis isiklikult haaranguid, kuid kedagi kätte ei saadud. Mõni organite haardesse sattunu püüabki asju pigem liialdada, võib-olla sellega oma vastumeelsust ja põlgust väljendades, võib-olla on see ka tookordse uurija välja pressitud tunnistus (kuna sellele järgneb nõusolek koostööks). Igatahes 14. mail tunnistab Tarand end vaid osaliselt süüdi, ta olevat astunud Omakaitsesse selleks, et pääseda mobilisatsioonist, haaranguist osa ei võtnud, tegi kantseleitööd. Nõude peale nimetada kaaslasi loetleb mõned, kuid ütleb, et need, keda teab, on ta nimetanud varasemates omakäelistes tunnistustes. Tegelikult on algustoimikus ka Tarandi ülekuulamisprotokoll(id), need pidanuks olema siis Ajaloomuuseumiga seotud, aga teiste ülekuulamisel igatahes tema nime andmete allikana ei mainita.

Samast päevast pärinevad ka Aliide Kulgevee ja Endel Kärneri ülekuulamisprotokollid.

Kulgevee[37] on kõigi valitsuste ajal olnud raamatupidaja ning võib uurija Beljajevile selgitada, kust ja kuidas saadi kirjandus ja fotod – siin ilmneb taas kord, et uurija jagab kohalikke olusid vähe, talle tundub ülimalt kahtlane, et fotod osteti *era*fotograafidelt, ja ta pärib selle kohta mitu korda, et kas selle eest maksti riiklikest vahenditest! Sõbranna Suuroru kohta teab Kulgevee aga, et tal on olnud vestlused Tarandiga nõukogudevaenulikel teemadel ja ta "avaldab süstemaatiliselt nõukogudevastast meelsust".

---

33 J. Roos, *op.cit*, lk. 156.
34 ERAF, f. 129, s. 18384, t. 2, l. 14 jj.
35 samas, t. 3, l. 70 jj.
36 samas, t. 1, l. 11 jj.
37 samas, t. 2, l. 150 jj.

Loone kohta ütles Suurorg Kulgevee andmetel aga, et teda pole vaja karta, tema kuuldes võib rääkida nõukogudevastastel teemadel, ta ei räägi neist kunagi kellelegi. Tarand kirjutas nõukogudevastaseid värsse ja kuulus Omakaitsesse – üldiselt annab ta sama informatsiooni, mis sisaldub algustoimikus.

Seersant Endel Kärner,[38] 17. Mittetäieliku Keskkooli sõjalise ala juhataja, on olnud korteris Dagmar Suuroru ema Tiiu juures, kus tal on tulnud kuulata pidevalt nõukogudevastaseid jutte ja T. S. on öelnud, et jõuludeks nõukogude võimu enam Eestis pole. Küsimusele, millised need jutud täpsemalt olid, vastab Kärner, et ta elab seal alles 4 päeva ja täpsemalt ei tea. Järelikult inimesed oma hoiakuid veel pooltuttavate eest ei varjanud. Küsimusele Plamuse kohta on Kärneril teatada, et tunneb teda 1938. aastast, too on samuti öelnud et nõukogude võim siin püsima ei jää ja praegu tegeleb Plamus spekulatsiooniga. Suurorul käib külas ka Plamuse õde Helmi Veerus, kelle mees on arreteeritud diversiooni eest raudteel ja kes samuti "väljendas rahulolematust Nõukogude Liiduga".

Järeluurimisel 1958 tuleb aga nendest protokollidest sekeldusi – nimelt on Suuroru puhul märgitud, et ta on paljastatud Kulgevee ja Kärneri tunnistuste põhjal, kuid ta on arreteeritud kaks nädalat varem, ilma tunnistajate ütlusteta. Tollal juba erus uurija Andrei Semjonovitš Filippov selgitab puhtsüdamlikult, et seda ei või olla, sanktsiooni andis NKGB ja NKVD sõjaväeprokuröri asetäitja, aga kuhu need paljastavad materjalid jäid, "vot seda ma pika aja taha ei mäleta".[39] Tegelikult on vist Andrei Semjonovitšil õigus, alustustoimikus on nii Aliide Kulgevee kui ka Viktor Kulgevee tunnistused. See aga näitab, kui segi ja laiali lausarreteerimiste perioodil organite materjalid olid. Ning 14. mai ülekuulamisel on Kulgeveel olnud kaks nädalat aega asja ohtlikkuse üle järele mõtelda, mehega aru pidada ning löögi alla sattunutest distantseeruda.

Ainult tutvusringkonna ja isiklike suhete tõttu Ajaloomuuseumi süüasja sattunud Alfred Plamuse[40] ülekuulamisprotokoll on 28. maist. Tema süüdistus on ka pisut teistsugune: "kuritegelikes sidemetes ülestõusugrupist osavõtjatega" on ta võtnud osa koosolekutest grupi liikme Suuroru korteris ja hoiab ebaseaduslikku relva. Enamiku töötajaid ei tunne ta üldse, Suuroru kohta ütleb, et "kurameerib" temaga, muuseumisse tõi ta toiduaineid ja sai selleks komandeeringu ning oma arreteerimise põhjuseks peab ta passirežiimi rikkumist. Küsimusele, kus ta püstol on, vastab Plamus, et seda pole tal kunagi olnud, kui talle loetakse ette Suuroru tunnistus, eitab ta endiselt. Süüalustest on tema üks kangekaelsemaid, keda süüdistusega nõustuma panna ei saa… Ta jääb oma väidete juurde ka vastastamisel Suuroruga (kes on viimaseid nädalaid rase, sünnitab 4. augustil!) 10. juulil,[41] öeldes, et relv, mida tüdruk kunagi nägi, kuulus ühele Saksa ohvitserile, kes selle korraks tema juurde unustas, ning eitab, et ta oleks kuulnud nõukogudevastaseid vestlusi. Plamus saab küll pärast seda pingelist situatsiooni haigushoo ja variseb korraks kokku (kohtupsühhiaatriline ekspertiis diagnoosib vasomotoorse närvisüsteemi häired), kuid süüdistust omaks ei võta. Ja selle vanglaarmastusloo lõpuks – 21. oktoobril 1946 taotleb major Pressmann, et Plamuse raha 1650 rbl., kuna konfiskeerimisotsust pole, antaks Plamuse volitusel Suurorule, samuti kuldmünt ja sõrmus…[42]

Samuti vähepakkuv on uurija Naumovi saak Linda Vilmre ülekuulamiselt 3. juunil.[43] Alustuseks küsitakse talt "Veljesto" kohta, mida ta iseloomustab rahvuslikult meelestatud organisatsioonina, kus õpetati kultuurset suhtlemist. (Üks mõistete lahknevus on ka: et Nõukogude uurija jaoks on ainsad lubatud organisatsioonid partei ja a/ü, ALMAVÜ vahest ka, kõik muud on juba iseenesest nõukogudevastased.) Järgnevalt päritakse talt nõukogudevastaste koosolekute kohta Tartus, Vilmre nimetab neid pere-

[38] samas, l. 154.
[39] samas, t. 3, l. 163 jj.
[40] samas, t. 1, l. 227 jj.
[41] Samas, t. 1, l. 241 jj.
[42] Samas, järelevalvetoimik, l. 240.
[43] Samas, t. 1, l. 188 jj.

kondlikeks õhtuteks, nõukogudevastaseid koosolekuid muuseumis ta ei tea, lihtsalt Tarand ja Loone vaidlesid sageli ajaloolise materialismi üle. Uurijal on aga juba teada, et Vilmre võttis osa nõukogudevastasest organisatsioonist, kus arutati võitlust nõukogude võimu vastu, Vilmre jääb enda juurde, et ta pole ühelgi niisugusel olnud. Järgmisel päeval, 4. juunil saab ta ühena esimestest süüdistuse: vaenulikult meelestatud, osales organisatsioonis, kus arutati nõukogudevastast võitlust, Vilmre aga end süüdi ei tunnista, liige pole olnud, koosolekutel pole käinud, ja nii paneb uurija ka kirja.

Juhan Kalmuse[44] ülekuulamisprotokoll on 5. juunist, ülekuulajaks on veel uurija Gorkov (Dadkov on juba asunud kogu süüasja üle võtma ja samast kuupäevast on H. Tarandi väljakutsetalong[45] Dadkovi juurde 22.25 kuni 02.50, protokoll aga puudub). Ka Kalmus jääb endale kindlaks, kuigi ülekuulaja väidab, et uurimine teab, et ta oli nõukogudevastastel koosolekutel, ei mäleta Kalmus, et ta oleks niisugustest osa võtnud.

Sellega on kõigile seni vahistatutele ring peale tehtud ja uurijad ilmselt leiavad, et sellest saaks korraliku grupiprotsessi. Ajaloomuuseumi protsessi süüalused on raskemas olukorras kui näiteks Tartus samal ajal arreteeritud ülikooli töötajad, kes oma nõukogudevastast tegevust sooritasid üksteisel külas käies kohvilauas. Muuseumitöötajad ei saa eitada, et nad on päev-päevalt koos töötanud, küsimus ”kellega te koos töötasite?” muutub protokollis kaasosaliste nimetamiseks. Muuseumis on tõesti relvad ja kirjandus, kõik oleneb, millena asju ja sündmusi vaadelda – töökoosolekud muutuvad illegaalseteks kogunemisteks (sborištše), teaduslikud ettekanded nõukogudevastasteks propagandaüritusteks, uurija ei saa aru, kuidas võib üldse rääkida Saksa okupatsioonist mingis teaduslikus ettekandes (nagu eelpool näha, oli see ka partei jaoks lubamatu). Ja kuna uurimisele on vaja, et relvi taheti kindlasti kasutada nõukogude võimu kukutamiseks – seni pole aga keegi veel sellega nõusse jäänud –, siis tuleb resoluutsemalt tegutseda ja hankida rohkem tunnistusi. 9. juunil võtab uurija Grigori Petrovitš Dadkov kõik materjalid oma kätte ja asub energiliselt süüasja täiendama. Esialgsetes süüdistuskokkuvõtetes asja algatamise puhul on süüdlastele ette nähtud § 58 1a “kodumaa reetmine” ja § 58-11 “osavõtt kontrrevolutsioonilisest organisatsioonist”. Nüüd tuleb sellele lisada veel § 58-2, milles kurjategijad plaanivad relvastatud ülestõusu teel Nõukogude Liidu küljest ära rebida selle osi. Nõukogude kriminaalkoodeksis võib § 58 põhjal “hõlmata hõlmamatut”, osavõtt organisatsioonist on kuritegu ka siis, kui midagi ei tehtud, vaid ainult peeti plaani. Et Ajaloomuuseumist loodeti paremat sorti protsessi, näitab, et süüdistatavatele ei pakuta § 58-10, “propaganda või agitatsioon, mis on suunatud nõukogude võimu kukutamisele, õõnestamisele või nõrgendamisele”, milles nad ju kindlasti ka süüdi on, kuid teised paragrahvid on efektsemad (järeluurimisel 1958 kvalifitseeritaksegi asi ümber ja jäetakse neile pärast ärakantud karistust siiski § 58-10 kaela).

8. juunil koostab Dadkov Suuroru süüdistuse – illegaalsed koosolekud, kus arutati relvastatud ülestõusu, raadiokuulamine, süüdistatav teadis vaenulikust kirjandusest, järgmisel päeval kirjutab Suurorg sellele kuulekalt alla.

11. juunil pühendabki Dadkov end direktor Loone töötlemisele,[46] väljakutsetalongide järgi on ta Dadkovi kabinetis olnud kell 12.00–17.00, siis 22.00–04.50 ning 12. juunil kell 12.00–13.45. Seejärel asub uurija kohe Poska kallale. Loone protokollist on aga näha, et tulemus Dadkovi täiesti rahuldada ei saa. Loone iseloomustab uurija küsimusele vastates küll “Veljestot”, räägib oma saksaaegsetest kontaktidest Tartu kodnatsidega, kes tema juures raamatupoes ostmas käisid, kus oli muu hulgas müügil Jaan Siirase varjunime all kirjutatud ja Soomes ilmunud nõukogudevastane raamat, mille üks autoreid oli A. Annist. Nõukogude ajal käisid Moora, Lepik jt. muuseumis tööasjade pärast, kuid nende “põrandaalu-

[44] ERAF f. 129, s. 18384, t. 2, l. 31.
[45] Samas, t. 3, l. 170.
[46] samas, t. 1, l. 132 jj., nr.-ta t., l. 18–19.

sest kodanlik-natsionalistlikust tegevusest", nagu uurija formuleerib, ei tea Loone midagi. Nõukogudevastast tegevust Ajaloomuuseumis eitab ta endiselt, Suuroru tunnistusest on ta nõus ainult sellega, et Suuroru juuresolekul oli räägitud sõjalise konflikti võimalikkusest ja levitatud laimavaid kuuldusi Nõukogude poliitika kohta. Tema, Loone, ise rääkis, et nägi jaamas 40 trellitatud vagunit, mis olid tema arvates määratud küüditamiseks. Et oleks arutatud relvastatud ülestõusu, seda ta ei tea. Dadkovi väitele, et seda on arutatud korduvalt, vastab Loone, et niisugustel aruteludel pole tema juures olnud. Relvad olid Kiek in de Kökis, need pole arvel ja luba pole ka, neid hoiti aga samuti ekspositsiooni jaoks. Jeršovi aruande kohta, et relvad on parandatavad, ütleb Loone, et ta relvi ei tunne ja ütlusi, et neid võib korda teha, kui vaja, pidas ta naljaks. Direktorina on ta käitumine ju täitsa normaalne, alluvate tõsine riigikukutamine ohustab eelkõige teda ennast.

Nüüd asub peaaegu magamata Dadkov Poskat töötlema, kellele ta kulutab terve päeva, kella 13.45 kuni 03.30-ni järgmisel päeval.[47] Algul räägib Poska veel kord oma eluloo ebaselgetest punktidest, relvade kohta väidab aga, et need on rikutud. Kui talle esitatakse Jeršovi akt, on ta järsku nõus, et neid saab korda teha, ta ei tea aga, miks relvi ei puuritud läbi, selle eest vastutavad Ussisoo, Loone ja Tarand. Kiek in de Kökis on ajaloolised relvad, uurija väitega, et seal on ka lahingrelvad, jääb ta aga nõusse ja ütleb, et nendest teavad ka Loone, Tarand, Ussisoo ja Peterson. Luba pole nende kohta sellepärast, et neid taheti kasutada eksponaatidena. Küsimusele, miks ka need relvad on rikkumata, paneb uurija vastusena kirja lause: "Pean tunnistama, et kavatseti kasutada eelseisvaks relvastatud võitluseks nõukogude võimu vastu. Ajaloomuuseumis oli ülestõusugrupp, kes valmistas ette nõukogude võimu kukutamist ja kodanliku korra restaureerimist." Selle protokolli ridade vahelt võib küll ilmselgelt välja lugeda "füüsilist ja psüühilist mõjutamist". Igatahes saab uurija Poska nõusse, et töötajad kuulasid raadiot ja arutasid pärast seda Eesti tulevikku, ja aprillis Loone kabinetis kutsus Tarand teisi relvastatud ülestõusule, kuid ütles, et tuleb oodata ja säilitada konspiratsiooni. Grupi juhiks peab Poska Tarandit, kel Omakaitse tõttu ka sõjaline kogemus. Sidemeid teiste organisatsioonidega ega välismaaga Poska ei tea. Kättesaadu põhjal koostab Dadkov samal päeval süüdistuse: kuulus grupi koosseisu, hoidis tornis lahingrelvi, viibis koosolekutel ja kogus nõukogudevastast materjali bolševistliku terrori kohta. 13. juuni õhtul kuulab ta Poska veel kord üle (22.30–00.30), kes süüdistusega täielikult nõustub. 14. juunil toimub esialgne läbiotsimine Kiek in de Kökis ja selle käigus kuulatakse üle veel arreteerimata Peterson, kelle nimi on juba paar korda ülekuulamistel esinenud. Petersonilt uuritakse, kes tornis on ööbinud, Peterson ütleb, et tema ise, selleks et valvata eksponaate. Relvade kohta väidab ta, et need olid vanad püssid, neist osa puust Vabadussõjamuuseumi näidised. Rohkem temalt esialgu ei taheta, kuid ta arreteeritakse 19. juunil.

15. juunil 10.30 asub Dadkov Tarandi kallale ja järgmise päeva kella 03.00-ni kestnud vestluse järel saab ta vormistada juba igati nõuetekohase loo relvastatud ülestõusugrupi kohta.[48] Sest eelnevatest ülekuulamistest nördinud Tarand ütleb, et tema oli grupi juht, grupi liikmed pidasid teaduslike ettekannete sildi all nõukogudevastaseid vestlusi, loetleb kõigi teemad ja kirjeldab, kuidas Saksa okupatsiooni olusid võrreldi nõukogude ajaga, tootmisnõupidamistel aga arutati relvastatud ülestõusu. Selle toimumisel arvestati kahe variandiga – kui N.Liit viib välissurvel oma väed välja, tuleb välja astuda muuseumiväärtuste kaitseks, kui algab sõda, tuleb välja astuda siis, kui Inglise laevastik maabub. Uurija ei konkretiseeri, kas nad tõesti viieteistkümnekesi tahtsid seda kõike korda saata, ta küsib vaid, kas neil oli Tartus kaasosalisi. Tarand ütleb, et rääkis oma tuttavatega, kuid ülestõusust ei rääkinud. Kaasabi loodeti aga Eesti Korpuse natsionalistlikult meelestatud osalt.*

[47] samas, t. 1, l. 63 jj.
[48] samas, t. 1, l. 4 jj.

Grupi koosseisu kuulusid kõik muuseumi töötajad, keda Tarand ise sinna värbas. Nõukogudevastast kirjandust ja fotosid koguti selleks, et neid kasutada agitatsiooniks ja nõukogudevastase meelsuse kasvatamiseks, sama eesmärk oli kollektiivsetel raadiokuulamistel.

Seda kafkalikku lugu pole lihtne põhjendada, Krossi "Väljakaevamistes" on antud psühholoogiline seletus, et ta tahtis näha, kui kaugele võib absurdiga minna, enne kui mull lõhki läheb,[49] enam-vähem sama väidab Tarand hiljem järeluurimisel ("hakkasin tunnistama, et kohtus oleks täielikult näha süüdistuse rumalus"[50]). Igatahes mull ei lähe lõhki, vaid lüüakse masinal ümber ja kõikide osaliste edasised ülekuulamised tsementeeritakse sellest lõikude ettelugemisega. Igaüks eraldi ei tea, millega teine on juba nõustunud ja igaüks reageerib vastavalt närvide tugevusele, kuid Dadkovi edasine tegevus piirnebki sellega, et ta nõuab kõigilt osalistelt ometi kord valmis saanud versiooni tunnustamist ja üksikasju lisaks, mis selle veel tõesemaks teeks. Tarand ise jääb 16.–22. juunini Dadkovi küüsi, mitmetunnised ülekuulamised toimuvad iga päev. 17. juunil on appi kutsutud Idel Jakobson ise.[51] Protokollid on aga ainult 18. ja 19. juuni kohta. 18. juunil[52] tahab Dadkov teada, kuidas täitis Tarand oma agendikohuseid, Tarand tunnistab, et ta oli "kahekeelne" ja ei kandnud Ajaloomuuseumi grupist ette, sest südametunnistus ei lubanud seda teha, ta kõneleb ka vestlusest Andreseniga (see koht protokollist on alla kriipsutatud) ja ütleb, et teatas mõnele kolleegile, et ta on nuhk. Niiviisi kõiki agendireegleid rikkununa osutub ta sobimatuks eksemplariks. Järeluurimisel vastab arvestus-arhiiviosakond sellekohasele päringule,[53] et Tarand oli salajane kaastööline alates 26. nov. 1944, andmeid võrgust väljaarvamise kohta pole, tema toimik nr. 1463 on 16. juulist 1945 antud arhiivi ja 28. veebruaril 1955 hävitatud 5-aastase tähtaja möödumise tõttu, kuna ei paku operatiivhuvi – see näitab ühtlasi, kuidas niisuguseid dokumente menetleti.

19. juunil[54] küsitakse talt Petersoni kohta, ja kord juba end juhiks väitnuna ei jää tal muud üle, kui kinnitada, et Peterson on grupi liige, teadis relvadest, osales koosolekutel. Samast päevast on vormistatud Petersoni arreteerimisdokumendid, ülekuulamisel 22. juunil tuleb välja, et ka Peterson on "Eestirannalt" pääsenu. 23. juunil[55] pühendub Dadkov talle aga täielikult – 10.30–2.40. Peterson eitab nõukogudevastast õõnestustööd, kui aga ette loetakse Tarandi tunnistused 15. juunist, nõustub, et ettekannete arutelu oli nõukogudevastane ja kõik töötajad kuulusid nõukogudevastasesse gruppi ja kahel korral arutati relvastatud ülestõusu. Loonel, Tarandil, Kalmusel ja Vilmrel olid sidemed Tartu kodanlike natsionalistidega. Süüdistuse saab Peterson 5. juulil, kus on kohe sees ka § 58-2 relvastatud organisatsiooni kohta.

Juba läbikuulatud protsessiosaliste uued ülekuulamised on lihtsamad, Poska ja Tarandi tunnistustest loetud tsitaatidega nõutakse neilt lihtsalt selle versiooni heakskiitmist, millest püüab siiski osa kõrvale puigelda. Ussisoo[56] ütleb, et ta teadis küll, et tornis on relvad, kuid ei mäleta ülestõusu arutamist. Vilmre eitab Petersoni, Poska ja

---

* Hoiakud Eesti Korpuses polnud kohe pärast sõda sugugi ühelaadsed, privilegeeritud veteranideks muutuvad nad alles hiljem. Nende vaenulikke väljendusi on korduvalt nimetanud J. Roos (*op.cit* lk.145, 161, 292, 320). Aleksander Jaanus ettekandes VIII pleenumil nimetab endisi "kodanliku Eesti" ohvitsere ebausaldusväärseiks ning ütleb, et kindral Lukas püüdis takistada Eesti Korpuse suurtükiväelaste osavõttu pealetungilahinguist, öeldes, et "me ei taha onu heaks töötada"(Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2681). Ajaloomuuseumi süüasja lõppsüüdistusse jääb plaan kasutada korpust sisse, kuid ühegi konkreetsema nimeta (toimik 2, l. 247) – rahvusliku koosseisuga relvastatud formeering oli nõukogude süsteemiga tegelikult sobimatu. See on teema, mis kindlasti vääriks uurimist.

49 J. Kross. Väljakaevamised, Tallinn, 1988, lk. 37.

50 f. 129, s. 18384, t. 3, l. 20.

51 samas, t. 3, l. 171.

52 samas, t. 1, l. 36 jj.

53 samas, t. 3, l. 183 jj.

54 samas, t. 1, l. 38.

55 samas, t. 1, l. 101 jj.

56 samas, t. 2, l. 16 jj.

Tarandi tsitaatidest hoolimata, et tema kuuldes oleks arutatud relvastatud ülestõusu.[57] Samuti jäävad eitama Kalmus[58] ja Loone.[59] Kusagilt siit hakkab kooruma Loone teistest erineva kohtlemise seletus. Ajaloomuuseumi süüasjas jääb ta lõpuni väitma, et vähemalt tema teada mingit relvastatud organisatsiooni selles polnud, ka lõppsüüdistuses möönab ta vaid vaenulikke meeleolusid. Kurja juureks peab ta Tarandit, kes talle on oma juttudega ilmselt hirmu peale ajanud. Säilinud materjalidest ei saa küll välja lugeda, et ta oleks mingil kombel selle protsessi käivitanud. Küll olevat ta aga öelnud: "Ma teen kõik, et pääseda välja oma lapse juurde." (Aadu Vaik autorile, samas iseloomustades Loonet kui väga hirmunud inimest.) Ja ilmselt kusagil suvel nõustub ta hakkama kambrisiseseks agendiks… Järeluurimisel ütleb Dadkov Loone väidete peale, et Dadkov teda peksis, et Loone oli julgeolekuorganite agent ja Dadkovil olid temaga usalduslikud suhted, ning järeluurimine kinnitab, et see on tõsi, Loonet kasutati "kambrisisese agendina".[60] Selle töö tehnikat näitavad ka Loone väljakutsetalongid – neid on 65[61], juulist peale on ta käinud Dadkovi kabinetis paar korda nädalas, protokolle Ajaloomuuseumiga seoses on vaid mõned, käigud jätkuvad, kui protsessi uurimine on juba lõpetatud. Eriti lahedas õhkkonnas selle töö tegemine ei toimu, juulis ja veebruaris on ta kartseris, veebruarist 1946 on toimikus arstitõend "progresseeruv neurasteenia",[62] nii et selle ameti pidamine toimub hirmutamise ja lubaduste pidevas vaheldumises.

Tagasitulnute mälestuste järgi ei pandud teineteisele süüks, kui keegi peksmisel midagi tunnistas, keegi ei oska väita, kuidas ta ise analoogses olukorras käitunuks. Kambritevahelise morsega püütakse mõnikord teisi teavitada, hoiatada või öelda, et ära enam tagasi aja. Küll arvatakse aga vanglaühiskonnast välja kambri nuhk, tema eest püütakse võimaluse korral hoiatada. Loone lisaamet oli teada, oma emaliku olemisega sai ta hea kontakti noorte kohkunud tüdrukutega (Linda Vilmre, Linda Annist autorile).

Uurimine tahaks tegelikult väga, et saaks tõestada Ajaloomuuseumi grupi teadlikku sidet "Tartu kodanlike natsionalistidega", seda näitab toimikusse lisatud väljavõte H. Moora ülekuulamisest 28. juunil.[63] Moora ütleb, et Ajaloomuuseumis hoiti relvi ja kirjandust juba Saksa okupatsiooni ajal, tornis olid relvad, mille jaoks Poska organiseeris lao ja millest organitele ei teatatud, relvi plaaniti kasutada, aga kunas selleks avaneb võimalus, ei teatud. Küsimused relvade kohta hämmastavad oma ebakonkreetsuse ja paranoilisusega, uurijal on lihtsalt vaja, et iga töötaja tunnistaks, et ta teadis nende olemasolust ja sellest, et neid plaaniti kasutada. Kordagi ei küsita, kas mõni naisterahvas neid ka kasutada oskas. Kui Poska peab mitmel korral üles tunnistama järjekordse "peidiku", kus relvad on, ei taha uurija teadagi, et sõja ajal pididki relvad varjendatud olema, see, et nad pandi koos hõbeesemetega raamatukastide alla või leiti neile mingis põrandaaluses augus varjupaik, kuhu liiva peale pandi, oli ainult mõistlik.

Kuus muuseumi teaduslikku töötajat, Leena Mägi, Aili Pool, Aadu Vaik, Helga Roos, Arkadi Prozes ja Herta Metslang on siiani veel arreteerimata, nüüd tuleb nende kord. Järeluurimisel ütleb Dadkov üllatuslikult, et seda tehti rahvusvahelise olukorra tõttu?![64] Tegelikult on nende nimed lihtsalt peatunnistajate ütlustest nii mitu korda läbi käinud, et nad tuleb kuritegeliku grupiga liita. Võiks ju küsida, miks nad kaks ja pool kuud ootavad vagurate voonakestena oma korda, töölt lahkumine oleks vahest mõne päästnud. Võib-olla nad ei usu, et tõesti kõik pannakse kinni, või peavad organeid kõikvõimsaks? Töölt lahkub ülekuulamistel mitmel korral nimetatud Nora Humal, (kuulus ka "Veljestosse"), lahkumise põhjuseks toob laste eest hoolitsemise vajaduse,[65] ja tema-

[57] samas, t. 1, l.195.
[58] samas, t. 2, l. 33.
[59] samas, t. 1, l. 171.
[60] samas, t. 3, l. 122.
[61] samas, nr-ta t., l. 18-19, 33-96.
[62] samas, l. 22.
[63] samas, t. 2, l. 163 jj.
[64] samas, t. 3, l. 122.
[65] samas, t. 3, l. 156.

ga ei juhtugi midagi, aga võib-olla kaitses teda professorist mehe nimi. Enne küsitakse kõigi osaliste kohta iseloomustust Tarandilt, Poskalt ja Loonelt,[66] kes kõik ütlevad, et need kuus olid kaasosalised, lisades nende ankeeti tarbetuid lisafakte: et Vaik andis end sakslastele vangi, et Roosi vend on arreteeritud ja Mägi on kindral Tõrvandi õde ja ta poeg on arreteeritud ja Prozes oli SD autojuht (brošüür "Kuidas käituda ülekuulamisel" oleks neile kasulik olnud…). Arvestada tuleb muidugi ka ülekuulamistehnikat – kui ühelt oli juba mingi teade kätte saadud, siis esitati see järgmisele juba faktina, millele nõuti lihtsalt kinnitust. Seda tehnikat kirjeldab Peeter Tarvel uurijale ühte eelnevat tunnistust tagasi võttes – ülekuulajal oli nimekiri, millest ta näitas üht nime, Tarvel ütles, et ta teab seda inimest tööalaselt. Kui talle järgmisel päeval esitati protokolli puhtand, oli seal, et ta oli nimetatu kohta öelnud, et see oli nõukogudevastaselt meelestatud, ja protesti peale öeldi, et parandada pole praegu võimalik, ebatäpsused parandatakse järgmise ülekuulamise ajal, protesti kirja ei pandud.[67]

Viimane grupp arreteeritakse 19. juuli paiku, s.o. sellest kuupäevast on arreteerimismäärused. Selle grupi inimesed on raskemas olukorras – süüdistus on juba kinnitatud nii mitmete tunnistustega, et sellele pole enam võimalik palju vastu vaielda. Sellest hoolimata seletab osa neist, et nende kuuldes mingeid ülestõusuplaane ei arutatud, et ettekanded olid teadusliku sisuga, nende arutelul võis olla nõukogudevastaseid väljendeid, et raadiost kuulati rindeteateid juba sõja ajal, kui inglased olid ju liitlased. Täielikult eitab kõiki süüdistusi Metslang, osaliselt ülejäänud. Iseenesest ei muuda see midagi, kõik süüdistuspunktid ja nende eest ette nähtud paragrahvid saavad nad kätte teistega võrdselt. Nende võitlus lisasüüdistuste vastu põhineb arvatavasti veendumusel, et süü on individuaalne, see aga uues ühiskonnas ei kehti. Metslang eitab, et ta võttis Saksa okupatsiooni ajal osa näituse "Saksamaa võitlus idaga" koostamisest, talle selgitatakse, et see ei mõjuta lõppotsust tema kohta. Linda Vilmre arvas, et tema süüdistust raskendas asjaolu, et ta ütles korduvalt, et on Eesti Vabariigi pooldaja ja rahvusliku meelelaadiga.

Selle grupiga seoses peab rääkima ühest organitega seotud asjalikust seigast. 24. juulist on toimikus uurimisosakonna töötaja Semõkini raport, kes palub endale äsja arreteeritud Leena Mägi korterit[68] (ka tema naine on NKGB kaastööline ja nad pidavat ööbima töökabinetis!), järgmisest päevast saab ta kirjale lubava resolutsiooni. Korter antakse aktiga üle 26. juulil koos seal olnud asjadega, need võtab Semõkin "hoiule". Seda ohtu, et arreteeritu võiks tagasi tulla, ilmselt ei ole. Kontrollides konfiskeerimisotsuseid, ilmnes naljakas asjaolu, et kuigi kõigi paragrahvid ja aastad on samad, kuulub varandus konfiskeerimisele nende puhul, kellel on eraldi korter, kus nad on üksi elanud (Mägi, Peterson, Metslang).[69] Osa ongi muidugi juhuslikes korterites ja tuttavate juures, nii et neilt pole midagi võtta.

Organite täpsust tulevase töörinde eest hoolitsemisel näitab 25. oktoobril 1945 koostatud huvitav nimestik nendest inimestest, kes on esinenud süüdistatavate tunnistustes "kuritegelike sidemete osas".[70] Nende kohta öeldakse, et osa on juba arreteeritud, teiste kohta pole materjalid veel küllaldased ja uurimist pole mõtet venitada, nad arvatakse antud asjast välja erimenetlusse. Nimesid on 26, sh. Nigol Andresen, Osvald Saadre, Ralf Parve, Felix Roose, Nora Humal – s.o. kõik, kellest mingis seoses on juttu olnud. See on organitel juba ammune töövõte, 1940/41 arreteeritute toimikutes on vahel selleotstarbeline trükitud plank – "isikute nimestik, kelle süüasja kohta on süüasjas arreteeritud andnud kompromiteerivaid tunnistusi"[71] (jumalale tänu, et organitel polnud siis veel andmetöötlusbaase!).

[66] samas, t. 1, l. 39, l. 82, l. 173.
[67] f. 129, s. 6193 Linda Annist, l. 55.
[68] f. 129, s. 18384, järelevalvetoimik, l. 221.
[69] samas, l. 387 jj.
[70] samas, t. 2, l. 213 jj.
[71] F 129, S 8183-E, järelevalvetoimik l. 24.

Oktoobri lõpuks loetakse juurdlus lõppenuks ning suunatakse materjalid erinõupidamisele[72] ettepanekutega määrata kõigile meestele 10 aastat, välja arvatud asjaga tegelikult ju üldse mitte seotud Plamus, kes saab "kuritegelike sidemete" eest 4 aastat. Naised saavad 8 aastat, Helga Roos saab 5 aastat, sest ta tuli alles märtsi lõpul tööle ja ei saa kõigis kuritegudes osaline olla. Dagmar Suurorg saab 3 aastat, Leida Loone samuti, kuigi kõik süüparagrahvid jäävad neile kehtima, kuni 3-aastased karistused käivad sõja lõpu puhul antud amnestia alla, nii et nad vabanevad 1946. aasta kevadel.[73] Ülejäänud saadetakse erinevatesse laagritesse, kus nad kõik oma aja ära istuvad. Leena Mägi sureb vahetult enne laagrikaristuse lõppu Spasskis Peštšanlagis 16. veebruaril 1953 ("äge toksiline maksadüstroofia"),[74] teised suunatakse asumispaikadesse.

1957. aastal algab siis nende rehabiliteerimine, kus kogu süüasi vaadatakse veel kord läbi ja nenditakse, et uurimine toimus äärmiselt pealiskaudselt, baseerus ainult Tarandi, Poska, Petersoni ja Suuroru tunnistustel, mida teised ei kinnitanud, uurimisel kasutati "füüsilist ja psüühilist mõjutamist". 17. jaan. 1958 lõpetatakse süüasi süütõendite puudulikkuse ja kuriteo koosseisu puudumise tõttu, kuid kvalifitseeritakse siiski ümber § 58-10 osas. Süüalused rehabiliteeritakse ja võivad sukelduda "nõukogude unelaadsesse ellu".[75] Samal ajal sureb ilmselt Juhan Kalmus, tema viimased taotlused rehabiliteerimistõendi saamiseks on Tallinna Onkoloogiahaiglast 9. ja 16. aprillist 1958, peaarsti kinnitatud volitust ei suuda ta ise enam kirjutada…[76]

Nii lõpeb üks paljudest sõjajärgsetest poliitilistest protsessidest Eesti haritlaste üle, kus süüdistuses polnudki tegelikult midagi konkreetset, asjaosalised ei saa lihtsalt algul aru, et see uus süsteem reguleerib mõtlemist, mis tohib toimuda ainult partei poolt näidatud suunas. Selles suhtes olid nad selle võimu eest oma "mõtteroimades" muidugi süüdi ja mulle näib, et karistus ei pannud kedagi neist ka oma veendumusi muutma. Juurdlusmaterjalide täpne läbitöötamine näitab ka seda, et organid kasutasid ära inimeste iseloomuomadusi, mis normaalsetes tingimustes polnuks ohtlikud, ekstreemsituatsioonis võisid aga lobisemisehimu, edevus, kadedus ja argus saada hukatuslikuks asjaosalistele enestele ning nende kaaslastele. Ja siit ka tõdemus, et pole õige demoniseerida KGB tegevust, nagu olnuks neile kõik ette teada ja nimihaaval ette planeeritud, või et mingid kindlad kurikavalad vaenlased, olgu või Max Laosson, suunasid kõigi haritlaste vaenamist. Suures osas opereerib uurimine andmetega, mis on saadud tükkhaaval arreteerituilt endilt. Eriti sõjajärgseil aastail oli kohalikku usaldusväärset kaadrit vähe (ja seegi polnud just hiilgava haridusega, kohalikku keelt ja olusid tundev Idel Jakobson oli siiski ainult rätsep!) Võõraid kammitses keelebarjäär ja kultuuritausta mittetundmine. Paranoilisele kommunistlikule totalitaarsüsteemile jalgujäänud haritlased olid lihtsalt süüdi selles, et neil olid demokraatlikud veendumused erinevate seisukohtade ja diskussioonide lubatavusest ja et nad arvasid, et neil on õigus oma keelele, kultuurile ja riigile, sellistena olid nad täiesti teistlaadi kultuuri esindavale süsteemile vastuvõetamatud.

1991. aastal järgneb – naeruväärsel kombel ikka veel salajane! – asja lõplik lõpetamine kuritöö koosseisu puudumise tõttu,[77] selle jõudsid ära oodata neli või viis sel ajal veel elavat osalist.

Nappide eelteadmiste, nõukogude filmide ja "kristallpuhaste tšekistide" südantlõhestavate memuaaride põhjal on vahel hakatud kujutlema, et süüdimõistetud kannatasid moraalselt, et nõukogude võim neid

[72] samas, t. 2, l.
[73] samas, järelevalvetoimik, l. 142 jj.
[74] samas, t. 2 , l. 288.
[75] samas, t. 2, l. 284, järelevalvetoimik, l. 294.
[76] Samas, järelevalvetoimik, l. 340 jj.
[77] samas, järelevalvetoimik, numereerimata lehed al. l. 332.
[78] samas, l. 296.
[79] f. 130, s. 6133, l. 13 jj.
[80] f. 129, s. 6193, l. 40 jj.

süüdlasteks pidas, ja rõõmustasid väga, kui neilt süükoorem rehabiliteerimisel võeti. Loomulikult taotlesid nad rehabiliteerimist, et pääseda arvukatest piirangutest, "mustast nimekirjast", mitte et nende süda olnuks sellepärast murtud või et partei neid ustavaks ei pidanud…

Lõppmeenutuse oleks ära teeninud ka teise poole esindaja, uurija Grigori Petrovitš Dadkov (sünd. 1913 Valgevenes, valgevenelane, kõrgharidusega). Järeluurimisel eitab ta kategooriliselt uurimisaluste "füüsilist ja psüühilist mõjutamist",[78] ometi kaebavad järeluurimisel Poska, Peterson, Kalmus, Prozes, Vaik, Loone ja Metslang, et ta neid peksis. Ja ilmselt oligi sm. Dadkov võimekas uurija just intelligentide "lõhkilöömise" alal, mais 1945 suudab ta kiirete Tallinna tööde kõrval saada pika ülestunnistuse Heiti Talvikult.[79] 28. jaan. 1946 hangib ta tunnistuse (ribide katkipeksmisega) Agnes Pajuselt[80] lendlehtede levitamise kohta. Ja sellest hoolimata vallandatakse ta 1946 organitest "teenistusliku sobimatuse" tõttu – peksmine teda tol ajal küll veel sobimatuks ei muutnud. Mingeid täpsemaid materjale selle kohta kahjuks pole, kuid järsku mõjutas tema närvisüsteemi ja poliitilist teadlikkust suure karja intelligentidega jändamine, kes kõik talle midagi selgitada püüdsid, kõrgharidusega inimesena ta liiga rumal olla ei saanud ja võib-olla lubas ta endale mõne "teenistuslikult sobimatu" väljendi? 1957. aastast töötas ta juriskonsuldina Glavtorgodežda Mstislavi baasis.

Sirje Annist
(1936)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal 1960. aastal. Eesti Ajaloomuuseumi arhivaar. Peamised uurimissuunad: mentaliteediajalugu, sõjajärgne repressiivpoliitika.